

CRÒNICA

1. Congrés Internacional de la Société Internationale pour l'Étude de la Philosophie Médiévale (SIEPM)

Del dia 20 al 25 d'agost de 2012 es va celebrar a Freising (Alemanya) el Congrés Internacional de la SIEPM, dedicat als plaers del coneixement. Per indicació del president, el professor Josep Puig Montada, es va organitzar una sessió lul·liana, coordinada pel Dr. José Higuera Rubio (UAB), amb presència de lul·listes d'Alemanya, Itàlia i Espanya. Les temàtiques lul·lianes, sempre present com a fil el pensament filosòfic medieval, tingueren perfils també teològics, jurídics, històrics i mèdics.

El dimarts 21 hi hagué la primera sessió, dividida en dues parts. La primera fou moderada pel professor Alexander Fidora (ICREA-UAB) i hi intervingueren el Dr. Antoni Bordoy (UIB), que va aprofundir sobre el coneixement de Déu en Llull, i la Dra. Celia López Alcalde (UAB), que dissertà sobre el concepte d'analogia en el *Liber novus de anima rationali*. Tot seguint, presidint la taula el Dr. Jorge Uscatescu (Universitat de Freiburg), la professora Annemarie Mayer (Institute for Ecumenical Research, Tübingen) parlà d'alguns trets específics de la *Contemplatio in Deum* en Llull, i el Dr. Rafael Ramis (UIB) explicà la figura de Bernard de Lavinjeta com a intèrpret del pensament jurídic lul·lià.

El dijous 23 hi hagué la sessió lul·liana següent. El Dr. Antoni Bordoy moderà la primera part, en què intervingueren la Dra. Carla Compagno (Universitat de Freiburg), que parlà de *la scienza geometrica nell'ars lulliana*; el Dr. José Higuera Rubio, que dissertà sobre el cercle contemplatiu dels noms de Déu; i finalment la Dra. Coralba Colomba, que es va referir als significats dels adjectius *general* i *compendiós* a l'Art de Llull. El Dr. Higuera presidí la segona part de la sessió, on hi hagué tres noves intervencions. La primera, del Dr. Francesco Fiorentino (Universitat de Bari), que es va referir a la crítica lul·liana a la teoria averroista de la felicitat especulativa. La segona fou l'exposició feta pel

professor Alessandro Tessari (Universitat de Pàdua), assistit per Alberto Pavanato, sobre la projecció de Llull al segle XVII i la seva relació amb el cartesianisme. Finalment el Dr. Guilherme Wyllie (Universidade Federal Fluminense) va parlar de la unificació teòrica de les fal·làcies al pensament lul·lià.

El divendres 24 hi hagué la darrera sessió. La primera part, presidida pel Dr. Guilherme Wyllie, tingué dues ponències: una de Rogerio Ribeiro Tostes i Dennys Robson Girardi sobre l'*Ars generalis ultima* i el seu raonament demostratiu; l'altra del Dr. Esteve Jaulent (Instituto Brasileiro de Filosofia e Ciência Raimundo Lúlio), en què el ponent va confrontar el pensament de Paolo Flores d'Arcais amb algunes tesis lul·lianes. La segona part fou moderada pel Dr. José Higuera i varen intervenir el professor i editor Josep Batalla, comentant algunes aproximacions contemporànies al lul·lisme i l'historiador Francisco José Díaz Marcilla (Universitat de Sevilla), que aportà una síntesi i dades noves sobre el lul·lisme a Castella a les acaballes de l'edat mitjana. Finalment es llegí el resum de la comunicació del Dr. José María Sevilla –que no havia pogut assistir finalment al Congrés– sobre la recepció de l'Art de Llull fins a l'actualitat.

Foren dies d'agradable companyonia i d'intercanvi d'idees. El balanç que es pot fer d'aquest Congrés és força positiu, perquè es va mostrar la vitalitat de la investigació sobre Llull, alhora que es va aconseguir la creació d'una secció lul·liana, dins el marc d'una comissió més àmplia dedicada al pensament llatí en general. Dita comissió, coordinada pel Dr. José Higuera, serà l'encarregada de promoure l'activitat lul·liana dels propers anys en el marc de la SIEPM i s'espera que pugui donar fruits en forma de publicacions i noves aportacions al lul·lisme.

Rafael Ramis Barceló

2. Ramon Llull i Itàlia

Com cada any, durant el mes de novembre, per celebrar la festa del beat Ramon Llull, des de la CRL i juntament amb la Maioricensis Schola Lullistica i el Centre de Documentació Ramon Llull, es va organitzar un cicle de conferències, titulat aquest cop «Ramon Llull i Itàlia». L'objectiu del cicle era acostar al públic general una faceta molt concreta de Llull com és la de les relacions amb Itàlia.

La conferència d'obertura va ser presentada per la Rectora de la Universitat de les Illes Balears, Montserrat Cases, i fou a càrrec de Patrizio Rigobon (Universit  Ca'Foscari di Venezia), que vers  sobre «La *Consolatio Venetorum*: un diàleg encara poc conegut». Lola Badia i Elena Pistolesi confrontaren les principals característiques sobre la llengua i la literatura de Llull i de Dante en la con-

ferència, a quatre mans, «La llengua i la literatura segons Dante Alighieri i Ramon Llull». La cloenda de les activitats relacionades amb la festivitat del beat Ramon de 2011 fou a càrrec d'Anna Fernández, que tractà de les «Noves perspectives sobre la poesia lul·liana». Els textos de les ponències de Lola Badia i Elena Pistolesi es poden llegir al Dossier «Dante i Llull, mestres de llengua i literatura?» de la revista *Mot So Razo*, 10-11 (2011-2012), pp. 83-104, que publiquen el Centre d'Estudis Trobadorescos de Castelló d'Empúries i l'Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.

Maribel Ripoll

3. Presentació dels volums IX i X de la NEORL

El dia 2 de febrer de 2012 va tenir lloc, a la seu de la Fundació La Caixa de Palma, la presentació dels dos darrers volums de la col·lecció NEORL (tom IX, *Llibre de l'és de Déu*, *Llibre de coneixença de Déu*, *Llibre de Déu*, i tom X, llibres I-VII del *Llibre de meravelles*). Davant d'un públic molt nombrós i divers, Albert Soler explicà, com a director de les NEORL, què és la col·lecció, quins en són els objectius primordials i el pla de treball que permet l'aparició periòdica de les edicions projectades. El conseller d'educació del Govern de les Illes Balears, el Sr. Rafel Bosch, va donar suport a l'empresa editorial, entesa com a un element de cohesió entre els territoris de parla catalana. Oriol Izquierdo, l'aleshores director de la Institució de les Lletres Catalanes, va destacar la transcendència d'una publicació catalana a tres bandes (Catalunya - País Valencià - Illes Balears) i va garantir el suport institucional perquè el projecte perduri. Cristòfol Vidal, director de l'Institut d'Estudis Baleàrics, va assegurar el suport econòmic per a la col·lecció, malgrat la precària situació pressupostària del Govern Balear. El vicari general de la Diòcesi de Mallorca, Mn. Lluç Riera, representant el Bisbe de Mallorca, va relacionar la presentació del teològic *Llibre de l'és de Déu* amb el projecte de l'any Llull, previst per a 2015-2016, que culminarà amb el congrés d'inauguració a Palma i amb el de cloenda a Barcelona. Lola Badia, com a directora de l'edició crítica del *Llibre de meravelles*, va parlar específicament del procés de l'edició, peculiar perquè és feta per mans diverses: el volum I, que comprèn els llibres I-VII, és a càrrec de Xavier Bonillo, Eugènia Gisbert i Montserrat Lluch. El volum del *Llibre de l'és de Déu* ha estat editat per Guillem A. Amengual.

Organitzat per l'Institut d'Estudis Baleàrics, l'acte comptà amb una nombrosa assistència de públic, amb representants de tots els àmbits culturals i polítics de les Illes.

Maribel Ripoll

4. Attività del Centro Italiano di Lullismo (E. W. Platzeck) 2011-2012

Gli obiettivi delineati nell'incontro costitutivo del Centro Italiano di Lullismo del 2002 sono stati raggiunti anche nell'undicesimo anno di attività del centro romano dedicato a p. E. W. Platzeck. L'organizzazione di corsi annuali su temi inerenti a Raimondo Lullo ed al lullismo ha garantito, nell'Anno Accademico 2011-2012, la continuità al magistero del p. E. W. Platzeck. Il Prof. Josep Perarnau ha tenuto presso la Pontificia Università Antonianum il corso *Introduzione a Raimondo Lullo: la Vita coetanea*; da tale corso sono nati alcuni contributi che saranno pubblicati nei prossimi numeri della rivista *Frate Francesco*. La rivista *Frate Francesco*, ormai in ogni numero, dedica almeno un articolo agli studi relativi a Lullo e al lullismo. Nel 2011 sono stati pubblicati: Eleonora Rava, «Raimondo Lullo, *Il Libro del Gentile e dei tre Savi*», *Frate Francesco*, 77 (2011), 75-101; Cándida Ferrero Hernández, «Inter Saracenos. Mártires franciscanos en el Norte de África y en la Península Ibérica (ss. XIII-XVII)», *Frate Francesco* 77 (2011), 261-278; Ricardo Lucio Perriello, «Il *Phantasticus* di Raimondo Lullo come metafisica platonica», *Frate Francesco* 77 (2011), 335-364.

Per quanto riguarda le altre pubblicazioni legate al Centro Italiano di Lullismo, ci sono stati i contributi di: Stefano M. Malaspina, «Infaticabile Lullo. Intervento al X Incontro del Centro Italiano di Lullismo di Roma», *L'Osservatore Romano* (16 giugno 2011), p. 4; Sara Muzzi, «Quel Maiorchino che si confrontò con tutti. Il cuore del metodo missionario di Raimondo Lullo», *L'Osservatore Romano* 251 (30 ottobre 2011), p. 4; Raimondo Lullo, *Il Libro del Gentile e dei tre Savi*, a cura di Sara Muzzi, traduzione italiana di Anna Baggiani, «Letture cristiane del secondo millennio», (Milano: Ediz. Paoline, 2012); Andrea Maiarelli, *I processi di beatificazione di Raimondo Lullo tra storia e memoria: il processo Çepeda del 1747*, in corso di stampa.

Per il 25° anniversario dell'incontro ad Assisi del Beato Giovanni Paolo II con i rappresentanti delle religioni, il Centro Italiano di Lullismo in collaborazione con la Cattedra di Spiritualità e Dialogo interreligioso della Pontificia Università Antonianum ha partecipato al Ciclo di conferenze: «Assisi 27 ottobre 1986 - Assisi 27 ottobre 2011: quale eredità?», con una relazione di Sara Muzzi dal titolo «I francescani e le religioni: il pensiero di Raimondo Lullo», (16 Febbraio 2012), in corso di stampa.

Il CIL, inoltre, era presente, il 28 novembre 2011, alla Celebrazione eucaristica in occasione della Festa del beato. Raimondo Lullo presso la Basilica dei Ss. Cosma e Damiano in Roma, presieduta da S. Ecc. Mons. Luis F. Ladaria Ferrer, sj.

In preparazione del VII centenario della morte di Raimondo Lullo, alcuni membri del CIL parteciperanno al volume miscelaneo *Il lullismo in Italia: itinerario storico-critico* (a cura di M. Romano, F. Chimento), per Itinera Lulliana dell'Officina di Studi Medievali.

Il 18 maggio 2012, presso la Scuola Superiore di Studi Medievali e Francescani, ha avuto luogo l'XI Incontro del Centro Italiano di Lullismo incentrato su due importanti relazioni. Mons. Gabriel Ramis, con l'intervento «La causa di Raimondo Lullo tra beatificazione e canonizzazione», ha esposto una dettagliata sintesi della storia della causa di canonizzazione di Raimondo Lullo sulla base delle istruttorie svoltesi a Maiorca dal 1605 al 1910; la seconda relazione è stata del Prof. Andrea Maiarelli, «I processi di beatificazione di R. Lullo tra storia e memoria», sulla trascrizione da lui compiuta del verbale del processo - segnato «Congregazione dei Riti, Processus», 1628, noto come Processo Çepeda dal nome del vescovo maiorchino che presiedette agli interrogatori - redatto nell'anno 1747. L'ultima parte è stata dedicata a: «Lavori in corso e prospettive italiane degli studi di lullismo».

Sara Muzzi

5. Dante i Llull. Jornades d'estudi, Barcelona (21-22 de febrer de 2012)

Les Jornades es van realitzar gràcies a la col·laboració entre el Centre de Documentació Ramon Llull (CDRL), l'Institut de Recerca en Cultures Medievales (IRCUM) i la Secció d'Italìa del Departament de Romàniques de la Universitat de Barcelona, i el suport del Ministerio de Ciencia e Innovación (MICINN) i de l'Istituto Italiano di Cultura de Barcelona. El programa proposava «la comparació entre el pensament i l'obra de dos protagonistes de la cultura medieval atesa la coincidència de moltes de les qüestions que van abordar com a intel·lectuals laics perfectament conscients de la singularitat de les missions respectives. Aquesta afinitat es manifesta de forma emblemàtica en la pràctica de l'autoexègesi i en la insistència en la projecció cap a la posteritat del compromís amb l'activitat en el present. Tots dos es van comportar en vida com a *auctoritates* i van oposar dues experiències irrepetibles a la desviació i al capgirament dels valors del món contemporani: la visió profètica de Dante, la il·luminació de Llull. En lloc d'explorar possibles convergències, les Jornades sondejaren les solucions que Dante i Llull van saber elaborar davant de la crisi dels sabers i de les convulsions polítiques de la seva època. Per posar en relleu la semblança entre els problemes i la divergència de les solucions, vuit especialistes analitza-

ran per a cada autor quatre temes generals (la gramàtica, la retòrica, la filosofia i la política), dins del context cultural i polític que compartien. Aquests recorreguts no presenten cap solució de continuïtat en el pensaments dels autors perquè els uns impliquen els altres, però han estat aïllats per tal d'afavorir la comparació puntual entre dos sistemes orgànics i acabats».

Durant la primera jornada es va tractar de gramàtica i de retòrica. Raffaele Pinto va parlar de la noció dantesca de gramàtica i Elena Pistolesi va dur a terme un acurat repàs d'aquesta disciplina del trivi en les obres de Llull i de la seva traducció als termes de l'Art. Pel que fa a la retòrica, Marcello Ciccuto va oferir un retrat de Dante filòsof del llenguatge, mentre que Lola Badia va relacionar les idees lul·lianes sobre retòrica amb la seva pràctica d'escriptura. Durant la segona jornada es va parlar de filosofia i de política. Juan Varela va caracteritzar la filosofia dantesca a través d'una anàlisi del *Convivio*, mentre que Michela Pereira va proposar una nova manera d'abordar els instruments del pensament lul·lià. Els ponents que es van ocupar de la política, Enrico Fenzi i Josep Maria Ruiz Simon, van proposar, respectivament, la filiació gibel·lina de Dante i el rerefons teòric del *Llibre de les bèsties* lul·lià, lligat als regiments de prínceps de font oriental. L'organització de les jornades preveia àmplies franges de discussió entre els assistents al final de cada parella d'intervencions, que van resultar molt estimulats a l'hora d'establir contrastos –i més rarament afinitats– entre les dues personalitats que s'evocaven. Està previst que les ponències es publiquin com un bloc monogràfic dintre de la revista *Quaderns d'Italià* de l'any 2013.

Lola Badia

6. Sisenes Jornades Acadèmiques Interdisciplinàries de l'Aula Lul·liana de Barcelona

Els dies 11 i 12 de maig, per sisè any consecutiu, l'Aula Lul·liana de Barcelona va reunir a la vora d'una quarantena d'assistents per donar llum a les últimes novetats relacionades amb la figura i l'obra de Ramon Llull. Enguany l'Aula Lul·liana ha incorporat un altre soci, l'Archivium Lullianum de la Universitat Autònoma de Barcelona, que se suma a aquesta iniciativa conjunta de la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona, de la Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull i de la Facultat de Teologia de Catalunya. Les Jornades Acadèmiques de l'Aula s'han convertit, en aquests darrers sis anys, en cita obligada per a un públic no necessàriament especialitzat en la matèria, però interessat en l'enfocament interdisciplinari de l'herència del beat mallorquí.

La sisena edició de l'Aula Lul·liana es va centrar en l'ús peculiar, personal i singular que Llull va saber fer de les formes literàries, especialment de les poètiques. La primera sessió de les Jornades, celebrada el dia 11 de maig a la Facultat de Filologia de la Universitat de Barcelona, va anar a càrrec d'Óscar de la Cruz (Archivium Lullianum, Universitat Autònoma de Barcelona). La conferència, que duia el títol «Notes sobre el context i la finalitat dels *Cent noms de Déu* de Ramon Llull», va versar sobre els poemes que conformen els *Cent noms de Déu*, de caire eminentment cristià. De la Cruz va explicar que si es tenen en compte la finalitat –ben palesa en el pròleg de l'obra– i el context biogràfic en què Ramon Llull la compon, es deduirà que, a més d'una obra poètica de tema religiós, és també una obra de refutació de l'islam.

A continuació, Maria Isabel Ripoll (Càtedra Ramon Llull, Universitat de les Illes Balears) va parlar del *Llibre d'intenció* de Ramon Llull, un manual d'iniciació cristiana per a laics. Ripoll va esbossar, en poc més d'una hora i mitja, la gènesi de l'obra: Ramon Llull va dedicar al seu fill el *Llibre d'intenció*, una obra relativament breu i sense les complicacions del llenguatge artístic. L'autor es dirigia, per extensió, al laic cristià mancat de coneixements específics sobre la doctrina de les dues intencions, que dóna compte de la finalitat de l'home; aquesta, com no podia ser d'altra manera, ha de ser la de conèixer i estimar Déu.

La primera jornada es va completar amb la commemoració del desè aniversari de la creació de la Base de Dades Ramon Llull, «Deu anys de Llull DB» a càrrec de Joan Santanach (Centre de Documentació Ramon Llull, Universitat de Barcelona) i Anthony Bonner, director de la Base de Dades Ramon Llull.

La segona sessió de l'Aula Lul·liana va tenir lloc el 12 de maig de 2012 al Seminari Conciliar de Barcelona. Va obrir la jornada la presentació del llibre de Miriam Cabré (Institut de Llengua i Literatura Catalanes, Universitat de Girona), *Cerverí de Girona: un trobador al servei de Pere el Gran*, a càrrec de Lola Badia (Centre de Documentació Ramon Llull, Universitat de Barcelona). Seguidament, l'autora del llibre, amb la conferència titulada «L'obra del trobador Cerverí de Girona: una finestra a la cultura del seu temps», va desgranar alguns dels factors que converteixen l'obra de Cerverí de Girona en una extraordinària finestra a la cultura de la seva època. Per una banda, la gran capacitat per transmutar el seu entorn en poesia, fent-se ressò tant de les novetats culturals i intel·lectuals com dels esdeveniments polítics. Per l'altra, l'atenció constant, al llarg de la dilatada vinculació amb Pere el Gran, als interessos i les necessitats de la política del seu protector.

La darrera ponència de les Jornades va ser presentada per Anna Fernández (Universitat de Barcelona) i va tractar de les «Formes i funcions de la poesia en el projecte de Ramon Llull». Per a Ramon Llull, la poesia és un instrument de

difusió de la primera intenció i té, per tant, una finalitat principalment pragmàtica. Des de principi del segle xx, la poesia lul·liana s'ha llegit, sobretot, en el marc d'una perspectiva estètica que ha separat els textos amb valor poètic i els textos sense valor poètic, i que només s'ha interessat pels primers. Ara es tracta de presentar el conjunt d'obres en vers de Llull en relació amb el programa missioner i apologètic de l'autor.

Per acabar, els actes de les jornades es van cloure amb una lectura dramatitzada de l'*Alba*, de Cerverí de Girona, i de fragments del *Llibre de santa Maria* i del *Plany de la Verge*, de Ramon Llull, que van dur a terme els actors Aina Huguet i Ignasi Guasch.

Joana Álvarez

7. In memoriam Paolo Rossi

Paolo Rossi (30 dicembre 1923 - 14 gennaio 2012) è scomparso a 88 anni, stroncato da una malattia che gli ha rapidamente sottratto le magnifiche energie intellettuali e fisiche che ne avevano sorretto l'attività instancabile fino agli ultimi mesi. Era nato a Urbino e aveva studiato dapprima ad Ancona e a Bologna per poi laurearsi a Firenze nel 1946 con Eugenio Garin, discutendo una tesi su *La libertà* di Pietro Martinetti (l'unico filosofo italiano che si era rifiutato di giurare fedeltà, nel 1931, al regime fascista). La tensione etico-politica che si esprimeva in questa scelta, nell'immediato dopoguerra, è rimasta come un filo costante nel cuore stesso del lavoro scientifico e dell'insegnamento accademico di Paolo Rossi, nella sua tenace battaglia per l'affermarsi di una ragione che permetta di capire e progettare senza cedere a entusiasmi sciamanici o a rassegnati quietismi.

Dopo alcuni anni di insegnamento nel liceo di Città di Castello in Umbria –dove aveva incontrato e sposato Andreina Bizzarri, e a cui rimase sempre legato, ricevendone nel 2006 la cittadinanza onoraria– era stato chiamato a Milano nel 1948 da Antonio Banfi, come assistente volontario presso la cattedra di storia della filosofia. A Banfi e a Garin si riconduce dunque la sua formazione di studioso, che trovò riconoscimento nell'incarico come docente di Filosofia della storia all'Università Statale di Milano nel 1955. Nei primi anni milanesi lavorò presso la casa editrice Mondadori e nel 1952 pubblicò un volume sull'umanista eretico assertore della tolleranza Giacomo Aconcio (*Giacomo Aconcio*, Milano: Fratelli Bocca, 1952). Nel 1954 ottenne la libera docenza in storia della filosofia, disciplina in cui divenne professore ordinario nel 1961 e che insegnò nelle Università di Cagliari (1961-1962), Bologna (1962-1965) e Firenze (1965-

1999), dove concluse la sua carriera e fu professore emerito. Maestro di grande severità e fascino, con una capacità espositiva che attirava alle sue lezioni molti e attentissimi studenti –capacità che si coglie anche nello stile ricercato eppure sempre chiaro e diretto della scrittura–, ha avuto un’importanza pari, se non superiore, a quella dei suoi maestri nel dare all’ambiente accademico della filosofia italiana un’impronta decisiva e riconoscimento internazionale. È stato Accademico dei Lincei e dell’Academia Europaea, presidente della Società Filosofica Italiana (1980-1983), della Società Italiana di Storia della Scienza (1983-1990) e della Società Italiana per i Rapporti fra Scienza e Letteratura (2000-2007).

In un libro degli ultimi anni (*Speranze*, Il Mulino, 2008) così si presentava: «Ho passato la vita scrivendo libri e saggi di storia delle idee attorno a quattro argomenti: il rapporto magia/scienza fra Cinquecento e Seicento e l’emergere, in Europa, della nuova scienza e di una nuova valutazione della tecnica e degli strumenti; le arti della memoria, il loro intreccio con la tradizione dell’arte combinatoria di Raimondo Lullo e con i progetti di lingue universali dalla fine del Trecento fino a Leibniz; la cosiddetta “scoperta del tempo profondo” fra Cinquecento e Settecento ovvero la distruzione dell’idea che la natura e l’uomo siano stati creati insieme ed abbiano di conseguenza la stessa età; il pensiero di Giambattista Vico, mai come oggi così presente nella cultura, a dimostrazione del fatto che la grandezza dei filosofi non ha necessariamente a che fare con il loro “aggiornamento”. Ho cercato di entrare dentro le strutture concettuali del passato identificato con “un altro presente” e di comunicare il sapore dei dibattiti e delle polemiche dai quali sono faticosamente emerse le idee che oggi definiamo come “nostre”».

Il primo e più rilevante dei temi di ricerca di Rossi, il rapporto fra magia, ermetismo e scienza nel passaggio fra Rinascimento ed Età Moderna, trovò compiuta espressione già nel volume *Francesco Bacone dalla magia alla scienza* (Bari: Laterza, 1957): l’importanza a livello internazionale di questo studio è testimoniata non solo dalle traduzioni inglese, spagnola e giapponese, ma soprattutto dalla vastissima eco che esso ha avuto nel panorama della storiografia filosofica e storico-scientifica. Rossi rifiutava la linearità della storiografia positivista su Bacone e, mostrando le radici rinascimentali del suo pensiero e il suo coinvolgimento con temi della tradizione magico-ermetica, collocava la nascita della scienza moderna in un contesto eterogeneo, frutto di stimoli intellettuali e sociali di natura diversa. All’approfondimento di un aspetto di questo contesto complesso, gli sviluppi della tecnica e dei suoi strumenti, dei saperi pratici di artigiani e ingegneri, e dunque al collegamento fra storia delle idee e sociologia della scienza, dedicò in seguito *I filosofi e le macchine: 1400-1700*

(Milano: Feltrinelli, 1971), forse il suo libro di maggior successo tradotto in tutto il mondo (inglese, francese, spagnolo, magiaro, polacco, giapponese, portoghese). I numerosi studi dedicati alle origini della Rivoluzione scientifica, ai suoi nessi con la filosofia e la storia delle idee da un lato e con gli sviluppi della tecnica dall'altro, trovano una sintesi di altissima divulgazione ne *La nascita della scienza moderna in Europa* (pubblicato in Italia da Laterza, Roma-Bari, 1997, e contemporaneamente da altri quattro grandi editori europei, nella collana «Fare l'Europa»). Nella Premessa di questo libro vengono ribaditi principi e metodologia del lavoro di Rossi: l'intreccio costitutivo fra teorie scientifiche e condizioni storico-sociali, l'importanza delle scelte operate nelle diverse epoche storiche tra i fattori intellettuali compresenti in ogni definito contesto, la convinzione dell'effettiva novità della Rivoluzione scientifica (contro il continuismo in tutte le sue forme). Un significativo riconoscimento internazionale alle sue ricerche storico-scientifiche e alla loro capacità di rinnovare il panorama della storiografia filosofica e storico-scientifica –negli anni 70-90 del secolo scorso Rossi fu tra i protagonisti della discussione sul rapporto fra ermetismo e nascita della scienza moderna– venne con la Sarton Medal conferitagli nel 1985 dalla American History of Science Society, cui hanno fatto seguito altri numerosi premi e riconoscimenti, fra i quali nel 2009 il Prix Balzan per la storia della scienza.

L'originalità e la fecondità delle ricerche di Paolo Rossi erano legate all'assunzione di una postura storiografica complessa, ove storia delle idee, della filosofia e della scienza costituiscono un intreccio capace di allargare e di valicare i confini disciplinari, senza diluire i contenuti delle ricerche in generiche meta-affermazioni, ma sempre restando fedele al lavoro sulle fonti e alla restituzione del senso del lavoro storico. In apertura di uno dei suoi ultimi libri (*Il tempo dei maghi. Rinascimento e modernità*, Milano: Cortina, 2006), in cui torna alla ribalta il rapporto fra scienza e magia attraverso il focus della figura di Giordano Bruno, scriveva: «Il presente è fatto di pezzi del passato che si stanno ricombinando assieme in modi del tutto imprevedibili e imprevisi ai quali, di volta in volta, si aggiunge qualcosa che prima non c'era».

«Fossile intellettuale» aveva definito la mnemotecnica e la combinatoria, ripubblicando nel 1983 il libro che ne ha fatto, tra l'altro, uno degli artefici della rinascita d'interesse per Raimondo Lullo nella storiografia filosofica novecentesca: *Clavis universalis. Arti della memoria e logica combinatoria da Lullo a Leibniz* (Bologna: Il Mulino), la cui prima edizione risale al 1960 (Milano: Ricciardi). Perché, appunto, «anche lo studio dei fossili è in grado di insegnare molte cose. Non solo sul passato. Anche sulle ragioni per le quali si sono estinte idee un tempo vitali e sulle caratteristiche del presente che porta quel passato

dentro di sé, senza nemmeno riconoscerlo come proprio». L'attenzione al tema della memoria artificiale, e in quest'ambito alla tradizione lulliana, si è sviluppata in un giro di anni circoscritto (1958-1961) della produzione rossiana, ma l'importanza seminale del suo lavoro, assieme agli studi di Frances A. Yates, si evince dalle traduzioni che la *seconda* edizione di *Clavis universalis* ha avuto: in spagnolo, francese, inglese, giapponese, portoghese; e dalle numerose ed entusiastiche recensioni, fra cui quella della stessa studiosa inglese. La sua ricerca e quella di Dame Yates si erano intrecciate, e nella prefazione alla seconda edizione della *Clavis* Rossi ricorda la generosità con cui essa –che aveva recensito in termini elogiativi anche il *Francesco Bacone*– accolse il giovane studioso italiano che «invadeva uno dei terreni di studio (a quell'epoca davvero pochissimo battuto) sul quale ella lavorava da molti anni con eccezionale passione».

Il punto di vista con cui l'*ars* lulliana viene affrontata nel libro –preceduto da due ampi «Studi sul lullismo e sull'arte della memoria nel Rinascimento» pubblicati in due numeri successivi della *Rivista critica di storia della filosofia* nel 1958 e 1959– è quello della sua valenza di organizzazione e produzione del sapere, in senso ampio enciclopedica, sulla cui permanenza in età moderna Rossi ritorna anche con un saggio del 1960, «Le origini della pansofia e il lullismo del secolo XVII», pubblicato nel volume collettivo *Umanesimo ed esoterismo* (Padova: CEDAM); e nel 1961 con «The legacy of Ramon Lull in sixteenth century thought», *Medieval and Renaissance Studies* XV. La rapidità del tempo d'apprendimento e la completezza delle conoscenze che i dispositivi dell'arte combinatoria potevano garantire si connettono direttamente alla ricerca di una tecnica memorativa: a questo nodo di indubbia valenza epistemologica si rivolge l'indagine di Paolo Rossi, che passa in rassegna diverse opere centrali nella produzione di Lullo per concentrarsi su tre trattati allora inediti, il *Liber de memoria* (1304, III.64 nel catalogo Bonner in Lull DB), il *Liber de divina memoria* (1314, IV.104) e il *Liber ad memoriam confirmandam* (FD II.19). Ampii spezzoni dei primi due testi sono offerti in trascrizione, mentre il terzo era stato edito dallo stesso autore nella prima parte degli *Studi* sopra citati; tutti quanti sono presentati nei loro lineamenti fondamentali, rilevando l'eventuale presenza di motivi della tradizione mnemotecnica ciceroniana. Viene esaminata la convergenza dei dispositivi della combinatoria in strumento mnemotecnico nell'ambito del lullismo rinascimentale, a partire dal Lavinheta, e la presenza di motivi lulliani in autori di tradizioni intellettuali diverse: dal «teatro del mondo» di Giulio Camillo Delminio agli scritti lulliani e mnemotecnici di Giordano Bruno, all'enciclopedia di Johann Heinrich Alsted. Di grande interesse e originalità –nella generale novità del libro, che costruiva mattone sopra mattone un edificio

dal disegno assolutamente inedito– i capitoli che mettono in luce gli interessi per le questioni di mnemotecnica in relazione all'organizzazione del sapere e al metodo delle scienze in autori quali Descartes e Bacone, che svincolano dalle connessioni occultistiche le problematiche dell'arte della memoria (ritroviamo qui il *fil rouge* della ricerca di Paolo Rossi); e lo spostamento decisivo sul piano della «lingua universale» nel contesto dei baconiani inglesi e infine con Leibniz.

La supposta autenticità del *Liber ad memoriam confirmandam* è stata successivamente smentita dal lavoro di illustri studiosi lulliani quali Alois Madre e Charles H. Lohr, ma il valore pionieristico dello studio di Paolo Rossi resta intatto, in particolare per aver compreso l'importanza di leggere il pensiero lulliano nel contesto del suo tempo e della sua *Fortleben*, che ha ribadito in forma estremamente sintetica nell'ultima sua pagina «lulliana»: una recensione della traduzione italiana del *Microcosmo lulliano* di Robert Pring-Mill, comparsa il 25 settembre 2011 su *Il Sole 24 ore* (alla cui edizione domenicale Rossi ha contribuito a lungo con un capillare lavoro di recensione e discussione, mai neutrale e sempre attento a sostenere con franchezza e garbo la sua posizione sulla responsabilità del filosofo contemporaneo): «Il lullismo, considerato un tempo una specie di superstiziosa stranezza, è diventato, dopo la metà del Novecento, un'entità alla quale si fa cenno o della quale si discorre nei manuali, nei dizionari, nelle storie della cultura [...] gli affreschi sulla cultura fra il Trecento e il Seicento non possono non parlare della gigantesca impresa di Lullo che tentava di far corrispondere, punto per punto, la 'forma logica' alla 'forma della realtà'». Di questo cambiamento storiografico lo stesso Rossi è stato uno degli artefici, e per questo –e naturalmente per il valore complessivo del suo lavoro– gli ha reso atto l'affettuoso omaggio alle «parole di un maestro» tributatogli nell'incontro annuale del Centro Italiano di Lullismo di Roma il 23 maggio 2008.

Al tema della memoria in tutti i suoi risvolti –non solo storico, ma anche neurologico e psicoanalitico– Paolo Rossi era profondamente interessato, e ben si comprende questa attenzione da parte di un filosofo volto a comprendere l'interazione fra passato e presente, la permanenza e l'oblio, la dimensione temporale in tutti i suoi risvolti, da quelli antropologici a quelli filosofici, scientifici e letterari. A questo tema è dedicato *Il passato, la memoria, l'oblio* (Bologna: Il Mulino, 1992), che vinse il premio Viareggio per la saggistica. Rossi fu inoltre uno dei protagonisti di un grande convegno interdisciplinare sulla memoria che si tenne a Firenze nel 1989, con ospiti di rilevanza mondiale fra cui il celebre neurologo e scrittore Oliver Sacks. E ancor prima, la profondità della sua riflessione sul senso del passato innerva i suoi studi sulla scoperta del «tempo profondo»: ne *I segni del tempo. Storia della terra e storia delle nazioni da Hooke a Vico* (Milano: Feltrinelli, 1979) ricostruiva il complicato terreno su cui si

intrecciarono discussioni cosmologiche, geologiche, filosofiche e critico-erudite, che, superando la dimensione limitata del tempo legata alla tradizione dell'esegesi biblica, portarono alla moderna «scoperta» di un tempo della terra dalla dimensione incommensurabile con quella della vita umana. Alla filosofia di Giambattista Vico, punto d'arrivo di quest'ultimo studio, aveva dedicato dieci anni prima *Le sterminate antichità* (Pisa: Nistri-Lischi), che venne ripubblicato nello stesso anno de *I segni del tempo* in una versione molto ampliata. Per Rossi, il pensatore napoletano era l'esempio di come non sia necessario essere «progressisti» e «culturalmente aggiornati» per essere un grande filosofo: su questo tema entrò in vivace polemica con grandi figure della filosofia italiana contemporanea, e scrisse numerosi saggi, fra cui quelli raccolti nel *Paragone degli ingegni moderni e postmoderni* (Bologna: Il Mulino, 1981).

Alla luce dell'intera sua produzione, la quale –non è necessario ricordarlo– va ben oltre i titoli qui richiamati (una bibliografia completa è nel sito www.paolorossimonti.altervista.org/Paolo_Rossi/), si può riconoscere come nucleo centrale del contributo di Paolo Rossi alla storiografia filosofica il delinearsi, con chiarezza sempre maggiore, di una convinzione che può illuminare il lavoro di chiunque faccia storia della filosofia, o storia delle idee, o storia della scienza: che il nuovo accade, che il pensiero si trasforma realmente nell'intreccio con le trasformazioni della realtà, e che riconoscere la genesi («non solo complicata, ma spesso assai torbida», scriveva nel 2006) delle idee non equivale a risolverle nella loro matrice. Nel discorso pronunciato in occasione del conferimento del premio Balzan affermava: «Alla radice di ciò che chiamiamo ricerca storica sta il gusto della ricerca, il piacere di scoprire, mettere in relazione le idee fra loro e le idee con i fatti, soprattutto e prima di ogni altra cosa il piacere di organizzare un percorso non già interamente noto e per intero codificato. Si parla non ingiustamente di passione per la ricerca. Ci si accorge che non è solo il futuro a essere imprevedibile. Quando scoprono nuovi sentieri gli storici mostrano che è imprevedibile anche il passato. Che anche il passato è pieno di cose nuove e sconosciute. Che anche il passato sfugge alle classificazioni, alle pretese nonché all'arroganza dei filosofi. E tutto questo, fatalmente, conduce a mettere in causa, direttamente o indirettamente, le certezze del presente. Conduce al copernicanesimo cognitivo ovvero al definitivo abbandono dell'idea di poter essere sempre e comunque collocati al centro della storia del mondo». Una grande lezione per chiunque si dedichi allo studio delle idee e degli autori del passato, senza dimenticare il presente in cui vive.

Michela Pereira

8. Recordatori de Yanis Dambergs (1944-2011)

Yanis Dambergs va néixer a Riga, capital de Letònia, de pare industrial i de mare ballarina. Poc temps després del seu naixement, la família va haver de fugir i durant cinc anys visqué al sud de França. Després emigrà al Canadà, on s'instal·là definitivament. L'any 1976, Yanis Dambergs va començar a treballar com a intèrpret per al parlament nacional a Ottawa, un ofici en el qual va continuar fins dos mesos abans de morir.

Sembla que fou arran dels estudis de literatura francesa que cursà a la Sorbona, devers l'any 1970, amb investigacions sobre Nicolau Flamel i l'alquímia, que Dambergs començà a interessar-se per Ramon Llull. Aquest interès va tenir fruit no tan sols en un article sobre «Elemental Figure Symmetry», publicat a *SL* 40 (2000, pp. 81-110), sinó principalment en la seva pàgina web Mnemonic Arts of Blessed Raymond Lull (lullianarts.net), que va construir amb l'ajuda del tècnic informàtic Steven Abbott, el qual, curiosament, vivia a Brill, el mateix poble aprop d'Oxford que Pring-Mill. Dambergs la va començar a construir l'any 1996 i hi va seguir treballant fins poc abans de la seva mort. Hi va col·locar, sense ànim de lucre, una quantitat impressionant de traduccions (del llatí a l'anglès) d'obres del beat, i no de les obres més curtes, amenes o espirituals que normalment es presenten en projectes així, sinó d'obres centrals de la producció artística i científica de Llull, com ara l'*Ars generalis ultima*, l'*Arbre de ciència*, l'*Arbre de filosofia desiderat*, el *Liber propositionum secundum Artem demonstrativam*, el *Liber de geometria nova*, el *Tractat d'astronomia*, etc. Algunes d'aquestes obres van acompanyades de reproduccions de les figures lul·lianes a tot color i, de vegades, de manera mòbil.

A part d'obres de Llull mateix, també en va traduir algunes dels seus seguidors. Al web, hi va presentar, per exemple, dos fragments del *Breviculum*. Notablement, també hi va penjar les ben conegudes dotze miniatures de manera que l'usuari hi pot passar el cursor per sobre i veure aparèixer transcrit (o traduït a altres idiomes, segons una tria inicial) el text dels parlaments. També hi va reproduir i traduir algunes de les principals figures del *Breviculum*, les que mostren l'organització de l'Art i de l'ésser. A més va traduir una part important del text que Salzinger va escriure com a introducció a l'edició maguntina, la *Revelatio Secretorum Artis*. A més de ser accessibles al web principal, individualment hom pot trobar aquests textos a través d'enllaços a la Llull DB.

Antoni Bonner

9. Recordatori de Miquel Arbona Pizà

Entre la documentació de Miquel Arbona a què he tingut la sort d'accedir, hi ha dues notes, redactades per ser tingudes en compte després del seu traspàs, d'una transcendència inevitable sobre el que segueix. La primera diu:

Desitjo que no s'escriguin necrològiques o biografies, sinó les pobres dades dels pocs serveis que he intentat prestar al Regne de Déu i el testimoni de la meua confiança cap a Jesús, sempre que no impliquin paraules elogioses per al difunt, sinó edificatives en el Senyor.

I la segona:

Els papers personals, si n'hi ha, prefereixo que siguin destruïts, però no m'oposo que se'ls doni qualsevol altre destí si es creu que tenen cap utilitat.

Tenint en compte que es tracta de continguts interferents, més que no pas contradictoris, pondero la utilitat dels papers personals en si mateixos i en faig ús eliminant escrupolosament les valoracions personals que comportin cap elogi, almenys explícit.

El Pare Miquel Arbona i Pizà va néixer a Sóller el 22 d'octubre de 1927 i va morir als 84 anys, el 25 de novembre de 2011, a Sant Cugat del Vallès. Va dedicar gran part de la seva activitat als aspectes religiosos i acadèmics, a vegades combinats, en especial de més jove, quan es va llicenciar en filosofia, el 1950, en Teologia nou anys després i es va ordenar sacerdot als 30 anys. A part de cursos i conferències –a ESADE i a l'Institut Químic de Sarrià, entre altres centres–, va assistir en molts aspectes a treballadors espanyols emigrats a Alemanya, especialment durant les vacances d'estiu. Cal destacar, a més, que des de 1973 va exercir de consiliari, o capellà, a la Residència Universitària Ramon Llull durant més de trenta anys, un nexa d'unió ideal per a la seva dedicació docent que el mantenia en un constant contacte personal amb els estudiants.

Pel que fa a l'activitat pròpiament universitària, la va realitzar gairebé tota a la Universitat de Barcelona, primer a l'anomenada Facultat de Filosofia i Lletres i després a la de Filologia, és a dir, com veurem després, sense moure's de l'edifici històric de la institució, al centre de la ciutat. L'any 1955 es va llicenciar en Filologia Romànica amb Premi Extraordinari amb una tesina, dirigida pel Doctor (en aquella època tots els professors s'anomenaven així) Martí de Riquer, sobre el *Llibre de Blaqueria* de Ramon Llull, i deu anys després va obtenir el doctorat en Filosofia i Lletres amb una tesi sobre l'epistolari català dels Borja, dirigida pel Doctor José María Castro y Calvo. El conreu de la literatura medie-

val el va mantenir ocupat durant anys amb estudis i publicacions, especialment sobre Ramon Llull i Eiximenis, fins a 1968, l'any en què va experimentar un important canvi d'orientació, com també veurem més avall.

Des que va obtenir la llicenciatura fins a la jubilació, va exercir diverses funcions pedagògiques, com a ajudant de classes pràctiques i adjunt, al començament, fins a ser catedràtic interí, tot ensenyant una extensa quantitat de matèries, sempre en un àmbit hispànic, entre elles Història o Gramàtica Històrica de la Llengua Espanyola, Dialectologia Hispànica, Lingüística Hispànica en Relació amb l'Alemany i l'Anglès i d'altres de continguts similars. També va impartir Llengua i Cultura Catalanes al centre d'Estudis Hispànics, a la mateixa Universitat.

A partir de l'any 1968, amb l'anomenat «Pla Maluquer» (el cognom del degà d'aleshores) es va produir una sèrie de canvis que va derivar, pocs anys més tard, el 1973, en la diversificació de Filosofia i Lletres en cinc Facultats, entre elles la nostra, la de Filologia, com he dit abans. A més, els continguts es van distribuir en Departaments (de Filologia Romànica, Filologia Clàssica...) i es van crear moltes assignatures més o menys inèdites fins llavors; tot plegat, un conjunt de modificacions que va afectar tothom.

Arran de tot això, ja en el Departament de Filologia Hispànica, dirigit al principi pel Doctor Antoni Maria Badia i Margarit, Miquel Arbona va participar en cursos introductoris com ara Teoria i Pràctica de la Llengua Espanyola, una matèria a partir de la qual va intervenir, juntament amb altres col·legues, en la composició d'un manual, *Llengua Espanyola II*, coordinat per Coloma Lleal i reeditat en diverses ocasions des de 1997. Més important encara, va heretar d'Eugenio de Bustos una assignatura d'especialitat anomenada Espanyol Col·loquial, a la qual va dedicar molta atenció tot experimentant un canvi profund en l'orientació professional. Així es comprova uns vint-i-cinc anys després, quan va publicar a la *Revista Española de Lingüística* (1995, 427-35) «Un archivo de español coloquial en la Universidad de Barcelona», que venia a resumir d'una manera antològica no sols els continguts gairebé il·limitats del curs, sinó també les implicacions professionals que comportava, tenint en compte que s'hi havien matriculat més de 4.500 alumnes provinents d'altres Departaments i Facultats i, fins i tot, de diferents països. De fet, aquella obertura cap als usos espontanis de la llengua parlada iniciava un tipus d'ensenyament que avui ja ha adquirit una màxima prioritat pràctica, econòmica i fins i tot política a l'àmbit de la filologia hispànica amb la creació de l'Institut Cervantes, present quasi arreu del món. Molt més encara, perquè l'experiència en aquella assignatura també va endinsar Miquel Arbona en tot un ventall d'aspectes teòrics i aplicats, alguns de tradició fins i tot clàssica, com la retòrica, i d'altres que s'anaven

desenvolupant cada cop amb més força, com ara la sociolingüística, la pragmatolingüística, la prosòdia, el llenguatge corporal, la publicitat... La penetració d'aquella experiència queda prou clara quan, en un moment de l'informe, cita uns, avui sorprenents, «efímeros fanzines» (432), és a dir, els Fan's Magazines, unes pàgines que en aquelles dècades els fanàtics d'un determinat tema redactaven i divulgaven espontàniament; tot plegat, una remota anticipació dels twitters, facebooks i similars de l'actualitat.

Ramon Cerdà Massó

L'aportació del pare Arbona al lul·lisme, tot i que no és gaire extensa en nombre de títols, és molt valuosa, especialment pel que fa a l'edició i anotació del *Llibre de contemplació en Déu* del segon volum de les Obres Essencial que signa conjuntament amb Antoni Sancho. Es tracta de l'edició d'un text de més de mil pàgines i d'unes notes que fins fa ben poc eren les úniques que podien guiar la lectura d'aquesta obra immensa i perdedora de Llull. També és autor d'un treball sobre els exemples del *Blaquerna*, a *EL* 20 (1976, pp. 53-70), i del pròleg de l'obra *La filosofia del llenguatge en Ramon Llull*, del pare Joan Tusquets (Barcelona: Editorial Balmes, 1993).

La Redacció